

Nem költői megjegyzések egy költeményre

Szeli István

A cikkíró is úgy érzi, hogy költemény csak a grammatikai szabványok ellenére születhet, s tudja, hogy nincs hálátlanabb vállalkozás, mint nyelvtani szabályszerűségekre hivatkozni verssel és költővel kapcsolatban. Tisztában van azzal is, hogy a nyelvtan nem egyéb, mint a nyelvi megnyilatkozások utólagos szabálygyűjteménye, olyan megnyilatkozásoké is, amelyekre nincs, vagy legalábbis nem volt precedens a nyelvtankönyvekben. Ha vizsgálódásai során kénytelen lesz mégis nyelvtani normákra hivatkozni, ezt nem azért teszi, mert a grammatika mindenhatóságára esküszik, hanem mert úgy véli, hogy a versírás nem mentheti fel *mindentől* a versírót, s mert meggyőződése szerint a költőnek a nyelv ellenállását, a grammatika támasztotta korlátokat nem tagadnia kell, hanem természetüket kiismerni és legyőzni.

A nyelv logikai-fogalmi jellege, a szó konvencionális jelentéstartalma már sok költő örömét keserítette meg az alkotásban. Babits így panaszkodik:

*O, ti kemény
magvak, ti lelkeim magvai, szók!
művészetemnek nincs sava hát
mely felolvasszon annyira csak
hogy a gondolat salakja szent
italomnak színét és ízét
el ne búsítsa?*

Strindberg is ilyen tanulságokat von le az „Álomjáték”-ban:

Nővér: „Költő, el tudad-e sírni fájdalmadat úgy, hogy a szó ne mondott volna többet, s felértek-e szavaid csak egyetlen egyszer is gondolatidhoz?”

Költő: „Nem.”

Vörösmarty romantikus szélsőséggel meg éppen azt állítja, hogy

„Nem érez, aki érez szavakkal mondhatót.”

S elgondolkodtat az is, amit a költők után most a tudóstól is hallunk:

„Az egyetlen reális meghatározás magának a dolognak a kifejtése, ez pedig nem meghatározás többé.” (Engels)

A probléma magva tehát ez: lehet-e kifejezni nem logikus lelki tartalmakat, féltudatos képzeteket, sejtéseket, érzelmi izgalmakat, amorfi lelki mozgalmakat és cselekvéseket, tehát azt, ami a költészet lényege — a nyelvten logikailag formált eszközeivel, törvényes előírásaival, szilárd szóértékekkel, a nyelv állandósított alaktanával? Amióta költő él a földön, létezik a kérdés is, s ilyen vonatkozásban a költészet nem más, mint a lelki élmények nyelvi idomaiért vívott, minden költőben folyton újratámadó roppant harc a konvencionális szójelentés és a nyelvten kényszerével. Magát a „dolgot” kellene kifejtjenie a költőnek, azt, hogy éhes, szerelmes vagy szerencsétlen, de ez a fogalmi tisztázottság, ez az ösztövről konkrétum még nem költészet. „Siralmas nekem Idegen földön Már megnyomorodnom”, hozzá tudomásunkra a költő a tény, de hogy ez az állapot költői állapottá lehessen, távlatot ad hozzá a metaforával, ami költőivé emeli a bejelentést: „Sívem meghervadt.”

Ezek az alanyi természetű mozzanatok, állapotok vagy érzések azonban szinte sohasem élnek a költőben (és senkiben) kész és teljes képzetek alakjában, fogalmilag tisztázva és rendezetten, logikailag (nyelvtanilag) megformáltan; ihlet, nyelvtudás és tehetség dolga, hogy a költő a „keserű ős tengerekből üllepedett szók” erejével megközelítően egyenértékűt alkosson azzal, ami a belső szférákban zajlik le. Persze csak viszonylagosan azonos, mert a nyelvi transzponálás mindig sokat nyel el az energiákból, az élmények erejéből, az igazi költő sokszor úgy érzi — mindent. Hajlamaitól, alkatától, és nyelvi készségétől függ most már, hogy mit tesz a költő: a nyelvtani hagyományok figyelembevételével és tiszteletbentartásával kíván-e ezeknek a tartalmaknak kifejezést adni, beszédének nyelvtanilag formált jellegét megőrizve, s a grammatikai normák által kiszabott teret a legnagyobb mértékben hasznosítva, vagy pedig a nyelvten szabályszerűségeit akarja-e lazítani, hozzáigazítani az egyéni belső folyamatok menetéhez és természetéhez. A költői tipológia azonban nem ismer tiszta típusokat: nyelvteret és nyelvalakítás együtt szokott járni a költői gyakorlatban. Ahogy a klasszicizáló költészet nem lehet meg a nyelvtani formák bizonyos — jóllehet enyhébb mérvű — egyénítése nélkül, éppígy az expresszionistáknak is tudomásul kellett venniök, hogy a nyelv egyezményes volta nemcsak megalkuvás és akadály, hanem lehetőség is.

A költő, akinek a versét itt bemutatjuk, programszerűen formaellenes, a nyelvi és költői formák tudatos tagadója. Úgy látja, hogy a fogalom, a szó, a mondat a dolgokat és tárgyakat rejtegeti, takargatja, s a költő egyetlen lehetősége az, hogy ellöki magától a szót és a fogalmakat, a logikát és a tapasztalatokat:

„Mily gyorsan közeleg az idő: érzem, irtózatom tárgyává (!) válnak a szavak. barlangjaim fénylő drágaköveit hogy unom! A mondatok, a vilámló képek varázsa nem kísért útjaimon, jelenem hajóján kór pusztít, dermedt sírályok sírja Reblem s nincs múlt s nincs jövő, nincs éj s nincs

szerellem, miért mondják a parti pálmára, lobogó vitorlára, hogy leány, trópusi hasonlatok mérge pusztít ereimben, minden új mondatom egy halál: a megbánás jegyeit viseli, átkok varjait! A logika ellen uszítanak, szívesen lemondának minden felhalmozott tapasztalatról, igyekszem elfelejteni az ügyességet és szokások kényelmeit!

Néma leányt szeretek, s ez a mondat számomra jelent legkevesebbet; vak leányt szeretek, ezerszer kellene dacosan leírnom, hogy megértem: a napot szeretem s hogy a nap virág, a legelképesztőbb mélységek virága, hogy a virág színes halál, akár a szívárvány, mely nem létezik, mint az álmok, mint az élet a fogalmak homoksvatagait!"

Ebből aztán egyenesen következik a költészet hiperbolikus tagadása is:

*„A világ valamennyi költőjének minden sorát égni hagynám egy mo-
lyóért, egy lusta hullámloccsanás víziójáért. Költők nincsenek!”*

Mintegy záróadéka ez a vers első negyedének, s innen, körülbelül az idézett soroktól emelkedik fel a vers, s egyenes vonalban, töretlenül halad, s szinte egyetlen rohammal töri át a nyelvi-versformai gátakat. A bevezető résznek nincs meg azonban a szükséges kezdőbessége: verselési ügyetlenségek, erősen meggondolkodtató enjambement-megoldások, keresett asszonánok, a szonett-forma erőltetése és nyelvi sutaságok állítják le a felívelő lendületet. Lehet, hogy kicsinyeskedésnek és versre süket fül aggályoskodásának tűnik fel az az észrevétel például, amely a központozás hiányával járó értelmi zavarokra hívja fel a figyelmet az első versszakban:

*Van egy halam bús merengő
Emlémem egy dült tengertől
Szívárványok úsznak egén
Tavaiban leány legény*

A vers hangulati erejének csökkentése nélkül tagolhatom például így is: Van egy halam /bús merengő/ Emlémem egy dült tengertől /Szívárványok úsznak egén/ Tavaiban leány legény/, de így is: Van egy halam/ bús merengő emlémem egy dült tengertől. Az első változatban a *bús merengő* a *hal* értelmezői, a másodikban az *emlék* jelzői. A harmadik sor újabb kételyeket támaszt: a birtokviszony maradt rejtett, mert a birtokszó nem utal világosan a birtokosra: a tenger vagy az emlék egéről van szó? A negyedik sorban is homályos az utalás: ki a tavak birtokosa, a szívárvány vagy az emlék? Ezt nem a nyelvtani bújócska teszi talányossá, hanem az, hogy a felhevült fantázia egyaránt beszélhet mind az emlék, mind a szívárvány taváról. A központozás bizony sok félreértést oszthatna el. Igaz, azt mondjuk, ezt meg kell érezni. A sugalmazás azonban nem olyan erős, hogy félreérthetlenné tenné a vessző helyét. Kassákék már vagy negyven esztendővel ezelőtt elvszerűen hirdették: „mi nem állunk meg sehol”, de a versolvasónak — az elvek ellenére is — alkalmat adtak, hogy megálljon. (Gál és Pap újabb versei jó példái lehetnek a központozás nélküli vers erősebben értelmi tagolására.) — A második szakasz tiszta hangulatlíra, s ha nem éreznék a harmadik sor keresetten archaizált *éltem* szavát (és az egész sort) szándékoltan költőinek, zavartalan lenne a hatás. (A harmadik sor problematikus voltára egyébként a merész asszonánc — „vizinfeléd” — is felhívja a figyelmet.)

A harmadik és negyedik strofában lép a legmagasabbra a költő. Nyelvi szempontból különösen érdekesnek tartjuk a „Tengert tártál hajnalt körém” sora, amelynek hátravetett második tárgyát a nyelvérzék (vessző nélkül) régies időhatározónak is felfoghatja, (vö.: éjtenéjjel, nyaratszaka) anélkül, hogy ez bármilyen ártalmára lenne a sornak. A következő mon-

datról már kevesebb jót mondhatunk, csak ~~olvasva~~ érvényesülhet, jó vers-olvasónál azonban még úgy sem: „Árnyak járják tájad rendjét.” Ilyen nyelvboltonló másutt is akad: „Titkok kaktuszos szigete süllyed...”

Versmondattani szempontból fel kell figyelünk egy igen érdekes, nálunk elég ritkán felbukkanó mondatalakra, amit Horváth János közölésnek nevez:

*A fővenyt nem említtem a helyet
S az időt mord toronyórák kedvesét*

Nem költői szórendben: A fővenyt, a helyet s az időt nem említtem... Ilyen versmondattani képlet igen gyakori a régi magyar versben: „Hogy fiaikat, leányokat — Szülnél apró kulacsokat” — olvassuk Csokonainál, de még az újabb költészet is kedveli: „Akkor a lelkem fájdalommal — Küz-ködött sok nehéz orommal.” (Babits)

Ugyancsak a magyar költészeti hagyományok jó ismeretét, finom tapintatú felhasznáását bizonyítják azok az antikizáló mondatformák is, amelyekre Vörösmarty adott valamikor örökszép példákat:

*Száz dinár a forró sziget lányainak teste
Rिंगó csipők zenéje és a kibontott hajé*

Vörösmartynál:

Hulló harmatnak szeretője s a harmatos ágé...

Amivel egészen magasrendű lesz ez a költészet: a képes, metaforikus beszéd. Különösen hangozhat a mondatformákat oly erősen lazító, a képzeteket oly messziről társító költészettel kapcsolatban az az észrevétel, hogy a költő éppen a nyelvtanilag is korrekt, „szabályosan” épített mondatokba tudja a legerősebben sugárzó képeket sűríteni. Az egy halomba hordott metaforák talán ebben a részben sikerültek legjobban:

*Ha Rá gondolok: szemeiben folyók ölelik
egymást, napkelte sündörög
(Ismerősöm a folytonos csobogás,
a színes halak rajzása mindennapos látvány)
ha Rá gondolok: szemeiben az éj és a halál
felváltva ténfereg,
sejtések lombjait kapkodva gyűjti az est,
ha Rá gondolok!
S tudom: az éj és a halál ragadták el
szemeit,
keblének drágaköveit,
s tudom: szemeinket források és hajnalok
örzik rettegve, tudom!*

De néha dagályos is a metafora, vagy oldhatatlanul tömény:

*...Habok lépcsőn ziháló csillagok
A múlt árbocain utolsót kiált
némán a Nap
Egy gyönyörű hold molekuláit
Borzongó halak ékül viselik
Sima homlokukon golyó sebét...*

Vagy minden belső indokot nélkülöző:

Létezés feltjainak bűzös kipárolgása...

Még néhány helyről szólunk, ahol érzésünk szerint a szóban, mint alaktani jelenségben van a hiba. Az *ijeszt* és a *rémít* összerántásából nyert

rémísztt vegyületnek zsargon-jellegére, alacsony stiláris értékére ilyen jó stilisztának, mint költőnk, okvetlenül fel kell figyelnie. Bizonyos stílus-réteg jellemzésére kétségkívül használható, de itt kéri a szövegkörnyezetből, mert félreérthetetlenül kisebb rangú, mint a többi, erős költői sugallatú társa. Hasonlónak érezzük a *lopakszik* szóalakot is a választékosabb (és ide jobban illő) *lopakodik* helyett, noha ebben kevésbé érzik az előbbi szó parvenüisége. Annál inkább érezhető azonban az „utolsó stáció” szókapcsolatban, amelynek ma már — állandósult beszédhelyzetben használt volta miatt — egy kissé egyházi-népies hangulati együtthatója van. Nem hisszük, hogy éppen ez a költőien magas sor, ez a remekbe készült perzsonifikáció vonzaná:

S szóltam: vigasztaljatok, hisz ez az utolsó stációm s a vizek felém lengették lobogó kendőiket...

A *kasul* szó önmagában, ikerpárjától, a *keresztül*-től elszakítva nemcsak szokatlan, hanem ismeretlen és hatásellenes is. Olyanféle kísérlet ez, mintha a *csere-bere* utótagját akarnók önállósítani:

Krisztust zavartam a lejtőkön kasul...

A hegynek (és a hegyeknek) lába, esetleg lábja van. *Lábai* pleonasz-tikus és magyartalan. A *szemei* is, de kevésbé feltűnően.

A *lemondának* és *uszítanak* (nem többes harmadik, feltételes, tárgyias, hanem egyes szám első személy, feltételes mód, alanyi ragozás) nyelvtani felületesség és pongyola szokás. Helyesen: *uszítanék*.

Tudomásunk szerint (és ha a metafora nem másra céloz) *jogar* csak uralkodót (királyt, fejedelmet, császárt, uralkodó herceget) illet, a püspöknek viszont csak *pásztorbotja* van:

„Imák püspökei szólnának, jogarral utat mutatnának a hadak zúgásának: íme az est.”

Költőnk nem teremt új szavakat, új jelentést sem erőszakol rájuk. Újszerűsége a szavak sokat kifejező (és még többet sejtető), meglepően eredeti szövésében van. Ismeri a szavak egymáshoz-társításának, potenciális energiájának törvényeit, pontosabban: sajátosságait, s ezek felhasználásában valóban nagy tehetséget mutat. Egészen bizonyos, hogy ha ösztönei fegyelmező tudatossággal, puritánabb, mérsékletesebb képfantáziával találkoznak, igen jelentős alkotásokat kapunk majd tőle.

Én még mindezek után is remélni merem, hogy a költők nem húzzák meg a vészharangot, s nem riadnak fel ijedten (elnézést a magas párhuzamért), mint Szabó Dezső tette (Tanár az irodalomban!) — Babitsban ismerve fel a veszélyt. És abban is reménykedek, hogy a költő is belátja: nem eretnekre vadászta, akit a mondatszerkezetek és igenevek máglyáin akarok megégetni. Nem, én költőt köszöntök, igazak közül valót.

Szeli István szerkesztőségünk felkérésére írta ezt a tanulmányt Domonkos Rátka című verséről, melyet ugyanebben a számban közlünk.